

LBRIS

We know
books

Miruna Radu

Trecerea timpului în teatru.

O abordare regizorală

Casa Cărții de Știință

Cluj-Napoca, 2025

Cuprins:

Capitolul I. Delimitări ale timpului și spațiului.....	9
1.1. Timpul și spațiul.....	9
1.2. Timpul mistic: filozofie și religie.....	16
1.3. Timpul văzut prin lentila științei	33
1.4. Reprezentări ale timpului în sfera artelor vizuale	36
1.5. Timpul și spațiul în artele spectacolului	42
Capitolul al II-lea. Tema timpului în piese de teatru	56
2.1. Timpul ne-vinovaților	56
2.2. Timpul viitorului încremenit	63
2.3. Timpul privitorului exterior	65
2.4. Timpul înghețat.....	72
2.5. Percepții temporale în dramaturgia românească. Timpul mitic românesc.....	74
2.6. Timpul mixat	79
Capitolul al III-lea. Timpul regizorului.....	86
3.1. Timpul de creație artistică în poeticile regizorale	88
Capitolul al IV-lea. Procedee regizorale de simbolizare a tregerii timpului în spațiul scenic.....	114
4.1. <i>Scenografie – imagine</i> . Manifestări scenice ale timpului... 115	
4.1.1. Narațiunea scenografică.....	119
4.1.2. Costumul de scenă ca reprezentant al timpului	120
4.1.3. Elemente de spectacol pentru reprezentarea timpului.....	121
4.1.4. Timpul al decorului mecanicizat	122

4.2. Video design-ul timpului.....	123
4.2.1. Realitățile scenei ireale.....	127
4.2.2. Video live.....	128
4.3. Light Design al timpului.....	130
4.4. Sunetul ca element al timpului și spațiului sintetic vs live.....	131
4.4.1. Muzica compoziție și tema	134
4.4.2. Voice off	135
4.4.3. Personaj-voce.....	135
4.4.4. Limbajul cuvintelor specifice.....	136
4.5. Timpul creat al actorului – joc actoricesc	137
4.5.1. Coregrafie, arta reprezentării timpului în spațiu.....	139
4.5.2. Timpul evaluat prin pauză și tăcere.....	141
4.5.3. Timpul povestitorului.....	142
4.5.4. Personajele timpului.....	143
4.6. Montajul scenic – decupajul cadrelor	143
4.7. Timpul și spațiul neperceput/atemporal	145
Bibliografie.....	149

Capitolul I. Delimitări ale timpului și spațiului

1.1. Timpul și spațiul

Din punct de vedere conceptual, noțiunile de spațiu și timp au fost considerate a fi non-relaționale, până la dezvoltarea fizicii moderne. Teoria stringurilor propune noțiunea de timpi multipli și spații multiple, ce se derulează și se intersectează concomitent. Apoi, în funcție de domeniul studiat, timpul și spațiul au putut fi analizate în mod diferit. Tratatate individual sau în relație, devin uneori repere geografice, altele cronologice de-a lungul timpului. În diverse mitologii, un fenomen des întâlnit a fost personificarea acestor două concepte, lăsând loc la interpretări diferite, timpul devine personaj, iar spațiul, ca element al naturii, poate prinde viață. În afara sintagmei spațiu-timp, timpul poate avea valențe multiple, în comparație cu spațiul, care devine mai mult o coordonată geografică și răspunde la întrebarea *Unde?*, având o localizare mai mult sau mai puțin precisă. Însă, „timpul a devenit în ultimele decenii, un concept atât de flexibil și contestat, încât unii fizicieni au îndoieli cu privire la existența lui reală.”¹ Astfel, timpul poate fi tratat doar ca o convenție de măsurare a evenimentelor localizate într-un anume spațiu. Există numeroase perspective din care analizez timpul și spațiul pe parcursul capitolului ce urmează.

Apartenența la o oarecare religie sau filozofie, cât și inovația științifică din perioada în care a fost scrisă o anumită piesă de

¹ Marius Conkan, *Portalul și lumile secundare. Tipologii ale spațiului în literatura fantasy*, Editura Tracus Arte, București, 2017, p. 35.

teatru se pot reflecta în ea. Este necesară o amplă documentare în cadrul regizării unui spectacol, pentru o bună înțelegere a timpului și a spațiului dramaturgic, momentul istoric din care face parte autorul, precum și contextualizarea situației scenice a piesei. Această documentare a evoluției gândirii omenești impune definirea timpului și spațiului în domenii conexe teatrului. Din punct de vedere conceptual, noțiunile de timp și de spațiu sunt relaționate de la apariția teoriei relativității încoace. Spațiul înglobează cele trei dimensiuni, timpul devine dimensiunea a patra și, astfel combinate, devin *continuum*, asta doar în cazul în care privim timpul ca fiind unidimensional. În teatru, ele se pot fi definite separat în cadrul unei situații scenice, pornind de la întrebările stanislavskiene. Spectatorul acceptă convenția scenică, mai ușor, atunci când în cadrul spectacolului se poate răspunde prin situațiile create acestor două întrebări: *Unde?* și *Când?*.

Certitudinea timpului în artele reprezentației devine resimțită de către spectator atunci când ne raportăm la o axă cronologică a evenimentelor. Deși spectatorul modern este antrenat să recepteze evenimentele prezentate și fără acea axă succesiv temporală, urmărirea spectacolului fără repere cronologice poate deveni îngreunată. Nerespectarea evenimentelor succesive într-o reprezentare artistică este specifică artei cinematografice, fiind realizată prin tehnica montajului scenelor. Dacă împărțim evenimentele în trei categorii, trecut, prezent și viitor, așa cum spune Tarkovski, timpul trecut devine o certitudine, în comparație cu celelalte două concepte temporale, „Trecutul, într-un anumit sens, este incomparabil mai real sau, în orice caz, mai stabil, mai fixat decât prezentul. Prezentul alunecă și se pierde, ca nisipul printre degete și își regăsește greutatea materială numai în amintirea despre el.”² Astfel, viitorul, la fel ca

² Andrei Tarkovski, *Sculptând în timp*, traducere de Raluca Rădulescu, Editura Nemira, București, 2015, p. 71.

trecutul, poate fi interpretat de creierul nostru tot ca fiind o proiecție³, deoarece, la nivel mental, când imaginăm o acțiune pentru viitor sau retrăim un eveniment trecut, procesul declanșat între cele două este foarte asemănător. Viitorul și prezentul sunt percepute ca fiind virtuale, iar trecutul, ca fiind o certitudine, deja trăită, deja cunoscută și intrată în istorie.

Timpul și spațiul sunt vitale existenței umane pentru orientare, individualitatea umană bazându-se pe aceste coordonate. Din punct de vedere socio-uman, timpul este cel care face ca evenimentele de orice natură să fie reperate ca episoade într-o ordine numerotată cronologic, în mod convențional, într-un sistem de referință internațional (secundă, oră, jubileu, mileniu, eoni). Din aceeași perspectivă socială, spațiul este o locație precisă în Univers pentru ca timpul să-și desfășoare trecerea prin el. Faptul că de la o vârstă conștientizăm importanța timpului ca resursă limitată îl face să devină important în percepția noastră.

Percepția timpului se modifică de la începuturile industrializării încoace. Îndepărtarea speciei umane față de natura inițială creează anomalii atât în percepția timpului, cât și a gestionării sale. Rapiditatea progresului tehnologic construiește percepții ambivalente în relația cu perspectiva timpului. Paradoxul acestei relații se naște din impresia câștigării timpului cu ajutorul tehnologiei, versus pierderea sinelui între instrumentele tehnologice. Timpul pentru omul modern al imediatului îl face să fie mai puțin răbdător. Trăim într-o epocă a *instantului*, de la mesaje – care înainte durau perioade lungi să ajungă la destinatar – la mâncare semi-preparată, toate acestea dau un ritm accelerat de existență. Deși avem aproape același timp ca durată a unei zile pe care îl avea Leonardo da Vinci, există

³ Vilayanur Ramachandran, *Ce ne spune creierul dezvăluiri extraordinare despre misterele creierului uman*, traducere de Adela Crăciun, Editura Litera, București, 2019.

mai multe distrageri acum și de aceea avem probleme în organizarea lui. Chiar dacă durata unei zile este considerată ca fiind de 24 de ore, aceasta s-a modificat. În mod real nu mai trec 24 de ore de la o zi la alta. Pământul se învâрте în jurul propriei axe în 23 de ore și 56 de minute, iar anul 2021 a fost cel mai scurt an din ultimii 50 de ani încoace, deoarece Pământul își accelerează mișcarea⁴ de rotație. Durata de expectanță se lungeste proporțional cu evoluția tehnologiei și medicinei din ultimele secole, ceea ce ar duce la o viață mai îndelungată în timp. Din punct de vedere psihologic, percepția timpului este diferită în funcție de vârstă. Timpul imediat după nașterea unui copil devine ciclic⁵ pentru el, deoarece mama îi acordă astfel îngrijirile, cu regularitate, conform psihologului Bruno Clavier. Pentru a se rupe din acest cerc din punct de vedere psihologic, copilul are nevoie de energia masculină⁶ pentru a intra în timpul liniar. Paul Fraisse este de părere că, pe măsură ce îmbătrânim, avem impresia că timpul trece mai repede. *Teoria proporțiilor* dezvoltată de Paul Janet⁷ ne explică de ce și cum se schimbă percepția timpului în decursul vieții, în funcție de timpul trăit ca acumulare. Expectanța de viață se mărește și, astfel, direct proporțional se amplifică și senzația că timpul trece mai repede. Există o relație de proporționalitate între înaintarea în vârstă și resimțirea timpului ca trecând mai repede care se leagă și de faptul că evenimentele majore au loc în prima jumătate a existenței.

⁴ <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/earth-spinning-2021-shorter-scientists-b1784561.html>, accesat în 5 ianuarie 2024.

⁵ Bruno Clavier, *Fantometele din familie, psihanaliză transgenerațională*, Editura Philobia, București, 2018, pp. 48-49.

⁶ *Ibidem*, p. 49.

⁷ Paul Fraisse, *Perception and Estimation of Time*, în *Ann. Rev. Psychol.*/984. 35:/-36 1984 by Annual Reviews, pp. 28-29. <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.ps.35.020184.000245>, accesat la 11 februarie 2024.

Din punct de vedere psihologic, trecerea timpului ne afectează viața cotidiană. Simțim timpul scadent până la îndeplinirea unei sarcini, ca pe ceva extrem de viu, apăsător, prezent, punând presiune asupra noastră, până la îndeplinirea misiunii. Este vorba aici despre o percepție accentuată a timpului. Această „Presiune a timpului ne face să ne simțim constrânși și în conflict.”⁸ și poate avea urmări psihologice, dacă această presiune este prelungită ca durată. Creierul uman – afirmă Tulku Tarhang – este incapabil să domine prezentul și viitorul, ne conduce prin timp spre moarte, „Deși mintea se mișcă prin timp cu libertate absolută, patinând cu ușurință în câteva secunde din trecut în viitor mintea este și victimă a acestei structuri”⁹. La nivel cerebral, activitatea neuronilor este similară când se concentrează pe un anumit stimul sau când e însăși stimulată în realitate, nefăcând distincția. Omul pus în fața eternității cosmice devine insignifiant, deoarece nu se poate auto-defini și nu-și poate găsi reperele propriei existențe. Timpul ca percepție psihologică se schimbă în funcție de situația, cultura și percepția fiecărui individ. Datorită faptului că viața se petrece în etape succesive, a intervenit și nevoia omului din spațiul european de a gândi în axe cronologice, folosind analogiile dintre trecut, prezent, viitor/ început, cuprins, sfârșit/ naștere, viață, moarte. Noțiunea timpului devine un dat cultural ce depinde de ritmul vieții de la nivelul familiei până la întreaga comunitate. Copiii

⁸ Traducere în limba română de autoarea prezentei lucrări: „The pressure of time leaves us feeling constricted and in conflict”. Tarhang Tulku, *Knowledge of time and space*, Editura Dharma Publishing, Oakland California, 1990, p. 28.

⁹ Traducere în limba română de autoarea prezentei lucrări: „Although mind moves through time with great freedom, slipping from present into past or future and back in a matter of seconds, mind is also the victim of these structures.” *Ibidem*, p. 33.

preșcolari¹⁰, care nu au încă dezvoltată gândirea concretă/rațională, percep timpul ca pe o unitate de sine stătătoare, până la dezvoltarea limbajului matematic ce survine la șase-șapte ani.

Autorul Jean Paul Zogby, în prefața cărții sale despre timp¹¹, după o îndelungă cercetare alături de neurologi, încearcă să identifice diferitele tipuri de percepție a timpului. Referințele sunt cele făcute la percepții de tipul încetinirii timpului în cazul unui accident sau senzația de accelerare a timpului în momentele în care te simți bine. De asemenea, în funcție de locația pe glob, oamenii petrec timpul având ritmuri variate, ceea ce conduce la percepții diferite asupra timpului. În cartea sa, expune un studiu care arată că, în orașele aglomerate, oamenii sunt mai preocupați de trecerea timpului și au un ritm alert. Pentru a se putea orienta în viața lui cotidiană, omul inventează unelte de măsurare a timpului. Astfel, pentru a se subordona din punct de vedere cronologic unei logici ordonate a evenimentelor apare ideea calendarului. El a fost inventat din nevoia de sincronizare și delimitare a activității societăților, dar și pentru satisfacerea regulată a intereselor¹². Timpul ar putea avea definiții diferite în funcție de fiecare perspectivă abordată. Dacă discutăm de timp în domeniul fizicii, psihologiei, filozofiei, religiei, artelor (arte plastice, teatru, instalație, performance sau în cinematografie), observăm moduri diferite de abordare. Omenirea a fost preocupată mereu de fenomenele naturii și de problematica spațiului și a timpului. Toate marile civilizații au găsit soluții

¹⁰ Despre percepția timpului, Dumitru Constantin Dulcan, *Inteligența Materiei*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009, pp. 297-298.

¹¹ Jean Paul Zogby, *The Power of Time Perception: Control the Speed of Time to Make Every Second Count*, Editura Time Lighthouse Publishing, Kindle Edition, 2017, f.p. introducere.

¹² Constantin Rădulescu-Motru, *Elemente de metafizică*, Editura Timpul, Iași, 1997, p. 127.

pentru a măsura trecerea dintre zi și noapte, pentru a găsi un limbaj comun ce denumește aceeași perioadă, de a clasifica timpul, fie că e liniar, ciclic, iluzie sau exprimat în multiversuri. Sistemul Solar devine o expresie a denumirii zilelor săptămânii, dar și măsurarea unei luni calendaristice, în funcție de fazele lunii de la o lună la alta într-un interval precis de patru săptămâni: Luni-Luna, Marți-Marte, Miercuri-Mercur, Joi-Jupiter, Vineri-Venus, Sâmbătă-Saturn, Duminică-Soare. Ideea calendarului s-a născut din observarea evenimentelor cosmice, stabilind începutul anului ca reper pentru a fixa o convenție și spre a intra în universalitate. Mai sunt și altfel de *repere fixe*¹³ pentru ordonarea cronologică, cum ar fi perioadele de foamete și epidemiile, care au marcat societatea la momentul respectiv. Sociologul-filozof Émile Durkheim consideră că: „timpul nu l-am putea gândi, dacă nu l-am reprezenta.”¹⁴ Este posibil ca de aici să se fi născut nevoia umană de a *cronometra și reprezenta timpul*. Tendința umană de a ordona evenimentele cronologice este în același asentiment cu etapele vieții scurse, cu succesivitatea. De aceea omul european a ajuns să gândească în funcție de relația cauză-efect, într-un mod linear asemănător cu felul în care percep și timpul, în comparație cu alte culturi care au o viziune ciclică asupra sa.

În continuare, urmează o incursiune a timpului prin câteva religii, concepte filosofice, artă, știință sau credințe, în care diferite personalități istorice au încercat să-l înțeleagă, să-i ofere propriile înțelesuri sau să-l explice și să-l plaseze în centrul propriilor cercetări.

¹³ Pierre Bonte, Michel Izard, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Editura Polirom, București, 1999, p. 672.

¹⁴ Constantin Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 127.

1.2. Timpul mistic: filozofie și religie

Formula spațiu-timp, inspirată din domeniul fizicii moderne, în evoluția gândirii umane, era privită la un moment dat separat. Spațiul și timpul fiind două concepte de sine stătătoare, distincte fără o corelație. Când vorbim despre conceptul de timp, denumit *Kāla*¹⁵ în sanscrită, îl definim ca: fiind un interval, o secvență, nesfârșit, infinit¹⁶. Așa cum ne spune Mircea Eliade: „În cele mai vechi texte, se subliniază caracterul temporal al tuturor Universurilor și al tuturor existențelor posibile: *timpul a dat naștere la tot ce a fost și va fi*”¹⁷. Ce este înaintea Soarelui este considerat a fi fără timp în textele sanscrite. Înțelegem o perspectivă a sacralității prin creaționism, omul primordial își explică nașterea lumii. Astfel, timpul omului religios în istoria celor trei religii monoteiste¹⁸ coincide. El primește formă cronometrabilă prin trecerea de la *eternitate la timpul finit*. Adică de la timpul nemăsurabil din Grădina Edenului la cel ce poate fi cronometrat pentru Adam și Eva, în momentul în care sunt izgoniți din Rai. Au existat momente în istoria omenirii când oamenii evitau să creadă în lucruri sau fapte care nu se pot vedea cu ochiul liber, de pildă timpul. Datorită faptului că științele exacte își încep cercetarea pornind de la sistemele filozofice, s-a încercat o delimitare a entității numite timp. Platon calcula timpul în funcție de mișcarea corpurilor cerești, ajungând la această metodă prin observarea intervalului regulat în care ele se mișcă pe bolta cerească.

Timpul absolut, cel matematic, curge fără o convenție de durată măsurabilă în secunde, minute, zile etc. și există de la

¹⁵ Mircea Eliade, *Imagini și simboluri, Eseu despre simbolismul magico-religios*, traducere de Alexandra Beldescu, Humanitas, București, 2013, p. 80.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 81, apud Ataharva, *Veda XIX*, 54, 3.

¹⁸ Islam, creștinism, iudaism.

momentul prim al creației/existenței. Cel relativ este cel al convenției universal acceptate. Timpul poate fi văzut ca existând în noi sau în afara noastră¹⁹. Platon, prin *mitul anamnezei*, ne arată că sufletul este etern și, prin timpul petrecut de fapt, noi ne reamintim cunoștințele dobândite în viețile precedente, „orice cunoaștere nu este decât amintirea a ceea ce a fost cunoscut înainte”²⁰. Considera că Pământul este centrul Universului și prin mișcările planetelor avem „posibilitatea să divizăm eternitatea în momente omogene”²¹.

Aristotel a trăit într-o perioadă când filozofia și știința erau analizate concomitent. El vorbește de timp ca de producerea schimbării, exemplificând această afirmație prin mișcarea sferei în spațiu: „timpul este mișcarea sferei pentru că prin aceasta se măsoară celelalte mișcări”²². Spațiul este definit ca fiind o locație a desfășurării evenimentului. Proprietatea spațiului este de a nu se schimba, a nu influența mișcarea și, deci, timpul în care se produce acțiunea măsurabilă. Însă, mișcarea sferei nu avea un timp de început și de unul pentru sfârșit. Pentru Aristotel, timpul este durată cronometrabilă.

Sfântul Augustin²³ consideră că timpul s-a născut odată cu creația și până în acel moment nimic nu exista. El tratează din punctul de vedere al existenței divine relația omului cu timpul. Sfântul Augustin vorbește, în *Confesiunile lui Augustin*, despre

¹⁹ Vasile Muscă, *Introducere în filozofia lui Platon*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994, p. 61.

²⁰ *Ibidem*, p. 62.

²¹ Leon Robin, *Platon*, traducere de Magdalena Lucia Dumitru, Editura Teora, București, 1996, p. 191.

²² Aristotel, *Fizica*, traducere de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966, p. 119.

²³ Mircea Lăzărescu, *Gâlceava înțelepților în jurul timpului Cioran, Eliade, Noica și... Heidegger*, traducere de Alina Mazilu, Editura Brumar, Timișoara, 2016, p. 30.